

Tekijännimet Mikael Agricolan teosten kielessä

Henkilötarkoitteisten johdosten merkitykset,
funktiot ja rakenteet

KIRSI-MARIA NUMMILA

Väitöksenalkajaisitelmä Turun yliopistossa 21. tammikuuta 2012

Tekijännimillä on merkittävä rooli sekä luonnollisen kielen sanastossa että sitä laajemmissa lauserakenteissa, sillä henkilötarkoitteiseen toimijaan joudutaan viittaamaan kielen käytössä jatkuvasti. Tekijännimijohdoksissa on kysymys sekä rakenteellisesti että semanttisesti hahmottuvasta kategoriasta: tekijännimissä muoto ja merkitys kytkeytyvät erottamattomasti yhteen. Suomen kieli on tunnetusti runsasjohtiminen kieli, ja myös henkilöön voidaan viitata monilla eri johtimilla muodostetuilla ilmauksilla. Tarkastelen väitöstutkimuksessani Mikael Agricolan teosten kielessä tavattavia seitsemää tekijännimityyppiä, deverbaalisia *JA-*, *VA/pA-*, *VAinen-*, *Uri-* ja *nUt-*johdoksia (esim. *asua* > *asuja*, *kerjätä* > *kerjääjä*, *sulattaa metallia* > *metallinsulattaja*; *asua* > *asuva*, *edeskäydä* > *edeskäypä* 'pitojen päätarjoilija tms.', *imettää* > *imettävä*; *asua* > *asuvainen*, *imeä* > *imeväinen*, *uskoa* > *uskovainen*; *pelätä* > *pelkuri*, *pilkata* > *pilkkuri*, *syödä* > *syömäri*; *juopua* > *juopunut*, *oppia* > *oppinut*, *syntyä kesken* > *keskensyntynyt*) sekä denominaalisia *IAinen-* ja *Uri-*johdoksia (esim. *apu* > *apulainen*, *kauppa* > *kauppalainen* 'rahanvaihtaja', *sota* > *sotalainen* 'sotilas'; *lammas* > *lampuri*, *lintu* > *linturi* 'linnustaja', *nisä* > *nisuri* 'rintalapsi'). Koska kaikilla tarkasteltavilla johtimilla muodostetaan ihmiseen viittaavia tekijännimiä, voidaan niitä väljästi tulkiten luonnehtia samanmerkityksisiksi. Tosin *nUt-*suffiksi viittaa muista poiketen menneen ajan toimintaan.

Erityisesti läpinäkyvien kompleksisten sanojen tutkimuksessa, jota työni valtaosin edustaa, kirjallinen todistusaineisto on ensiarvoisen tärkeää. Näin on siksi, että sanojen muodostusajankohdan määrittäminen on hankalaa tai jopa mahdotonta, kun on kysymys kielenaineksista, kantasanoista ja johtimista, jotka ovat periaatteessa olleet yhdistettävissä useiden satojen ja jopa tuhansien vuosien ajan. Kirjallinen esiintymä

todistaa, milloin tietty muodoste on viimeistään tavattu todellisessa kielen käytössä. Historialliset tekstit antavat suoraa tietoa lähtökohtaisesti kirjoitetusta kielestä, mutta tarjoavat kuitenkin murteista tallennettujen tietojen tuella arvokkaita vihjeitä myös puhuttujen kielimuotojen eli murteiden osalta.

Tutkimukseni keskeisinä tehtävinä on selvittää, minkälaisia tekijännimityyppejä Agricolan teosten kielessä esiintyy ja minkälaisina tekijännimityyppien keskinäiset suhteet ja työnjako näyttäytyvät. Tavoitteenani on erilaisista tekijännimityypeistä muodostuvan henkilötarkoitteisen tekijännimikategorian kokonaisvaltainen hahmottaminen ja kuvaaminen tietynä ajankohtana ja tietyssä kielimuodossa. Keskeisenä tutkimustehtävänäni on myös tarkastella Agricolan teosten kielessä tavattavien, tekijännimijohdoksien perustuvien kulttuurisanojen suhdetta muuhun henkilötarkoitteiseen kulttuurisanastoon eli käytännössä ihmiseen viittaaviin lainasanoihin. Tarkastelen tekijännimistä koostuvaa tutkimusaineistoani johdostyypeittäin. Näiden johdostyyppien sisällä kategorioin johdoksia edelleen merkityksen ja niiden taustalla olevien sananmuodostusfunktioiden perusteella. Osa tarkasteltavista kompleksisista ilmauksista on selviä leksikaalisia sanastoon lukeutuvia yksikköjä, osa taas lauseyhteyteen muodostettuja niin sanotun syntaktisen sananmuodostuksen tuotteita. Kaikkiaan 1500-luvun kirjasuomessa tavattavat tekijännimet ovat monitahoinen tutkimuskohde, jossa yhdistyvät paitsi morfologia, syntaksi ja semantiikka myös synkroninen ja diakroninen tutkimusote. Tutkimuskohteeni luonteen ja semanttis-funktionaalisen näkökulman vuoksi työssäni liikutaan sekä taivuttamisen ja johtamisen välimaastossa että leksikon ja kieliopin välisellä jatkumolla. Tekijännimien tarkastelu on toisaalta syntaktisten elementtien analysoimista ja toisaalta tyyppillistä kulttuurisanojen tutkimusta. Esittelen seuraavaksi keskeisiä väitöstutkimuksessani käsittelemiä asioita ja tutkimustuloksia.

Agricolan teosten kielelle on ominaista, että samoista kantasanoista käytetään useilakin eri johtimilla muodostettuja tekijännimiä (esim. *kulkija/kulkuja, kulkeva, kulkevainen; pilkkari, pilkkuri, pilkkaaja* ja *ylitsekäyvä/ylitsekäypä, ylitsekäypäinen, ylitsekäymäri*). Samakantaiset ja erijohtimiset tekijännimet voivat esiintyä myös identtisissä tai ainakin varsin läheisissä konteksteissa, kuten seuraavat esimerkit osoittavat:

Ja JESUS sisellekeui Templijn / Ja rupesi vlosaiaman Caupitzijat ia **Ostaiat** Templis (AII-142-Mk-11:15).

Ja Jesus sisellekeui Templijn / ia rupeisi wlosaiaman caupitziat ja **ostauat** Templis (AIII-151-Mk-11:15).

Sille catzo / HERRA ombi wlgosmeneue Sijastansa / taka[s]saman **Maan Asuijaden** pahuta heidhen pällens – – (AI-242-Jes-26:21).

Sen teden te Taiuat iloicat / ia iotca asutta heisse. We **Maan** ia Meren **asuuille** – – (AII-695-Ilm-695-Ilm-12:12).

Cosca ne Cananeerit / ia caiki **maan aswuaijset** sen cwleuat – – (AI-155-Jos-7:9).

Tekijännimityyppien analyysi osoittaa kuitenkin, että jokainen tarkasteltava johdos-tyyppi on perusluonteeltaan erilainen ja jokaisella on merkitykseen, käyttö- ja nimitysfunktioon sekä rakenteeseen liittyviä ominaispiirteitä. Johdostyyppien väliset erot tulevat esiin muun muassa produktiivisuudessa, merkityksen tasolla ja siinä, minkä tyyppiseen kantasanaan johdin tyypillisesti liittyy. Johdinten osin vapaa vaihtelu ja samaan kantasanaan perustuvien ilmausten synonyymisyys noudattavat toisaalta murteissa havaittuja tendenssejä ja selittyvät kirjasuomen vakiintumattomuudesta ja ennen kaikkea ulkoapäin annetun kielenohjailun puuttumisesta johtuviksi. Keskeinen niin johdostyyppinä kuin yksittäisenä tekijännimienä erottelava seikka liittyy näiden ilmausten syntaktiseen funktioon. Aina tyyppien välinen ero ei kuitenkaan ole hahmotettavissa, ja samanasuinen johdos voi periaatteessa esiintyä niin leksikon yksikkönä kuin syntaktisena elementtinä. Syntaktisen ja leksikaalisen sananmuodostuksen tulosten voidaan ajatella asettuvan ikään kuin johdostyyppien sisäisille jatkumoille. Johdostyyppien analyysi osoittaa, että nämä jatkumot muodostuvat koostumukseltaan hyvin erilaisiksi eri tekijännimityyppien osalta.

Vaikka syntaktinen funktio on olennainen osa tekijännimien käyttöä kielessä, muodostavat leksikaaliset tekijännimet sanastontutkimuksen näkökulmasta erityisen kiinnostavan kompleksisen ilmaustyyppin. Kysymys on tyypillisestä kulttuurisanastosta. Etymologisessa tutkimuksessa on vanhastaan tunnettua, että nimitykset kytkeytyvät vahvasti niihin tarkoitteisiin, joihin niillä viitataan, ja uudet ilmaukset tulevat tyypillisesti sieltä, mistä uudet asiat ja tarkoitteetkin tulevat. Tämä tulee konkreettisesti esiin myös tarkasteltavien leksikaalisten tekijännimien osalta.

Tutkimusaineistossani keskeistä kulttuurisanaston aihepiiriä edustaa uskonnollinen kieli, erityisesti runsaslukuiset Jumalaan ja Jeesukseen viittaavat nimitykset (esim. *armahtaja, auttaja, holhooja, lohduttaja, lunastaja, luoja, pelastaja, vapahtaja*). Nämä johdokset edustavat tyypillisiä käännoislainoja, eli ne noudattavat osa osalta vierasperäisen ilmauksen mallia (vrt. esim. Agricola: *armahtaja*, Luther: *Erbarmer*, GVB: *förbarmare*, Vulgata: *miserator*; Agricola: *lunastaja*, Luther: *Erlöser*, GVB: *förloffare*, Vulgata: *redemptor*; Agricola: *vapahtaja*, Luther: *Heiland*, GVB: *frelsave*, Vulgata: *salvator*). Jumalaan viittaavat, tekijännimeen perustuvat nimitykset ovat tyypiltään JA-johdoksia. Ne edustavat vanhaa vuosisatojen ja jopa vuosituhansien takaista Raamatun alkuteksteihin perustuvaa kristillistä perintöä, vaikka kysymys on omaperäisin sananmuodostuskeinoin muodostetusta sanastosta. Deverbaalinen tekijännimijohdos on maailman kielissä laajalti tunnettuna kompleksisena ilmaustyyppinä mahdollistanut vahvan ja laajalle käännoistyön yhteydessä levinneen nimeämismallin syntyminen ja sen säilyminen kielestä toiseen. Tämän sanaston osalta tulee myös havainnollisesti esiin tietyn kielen piirteen ja tekstilajin yhteys. Jumalan nimitysten malli on siirtynyt edelleen tietyistä Raamatun teksteistä muihin uskonnollisiin teksteihin, erityisesti keskiaikaiseen eurooppalaiseen hartauskirjallisuuteen.

Toisen keskeisen merkitysryhmän tutkimusaineistossani muodostavat elinkeinon harjoittajiin viittaavat johdokset. Ne viittaavat tyypillisesti erilaisiin agraarikulttuurin toimijoihin (esim. *keritsijä, leipoja, myyjä, niittäjä, ostaja, rakentaja, sotija; elonleikkaaja, savenvalaja, kanteleensoittaja; asuva, atrioitseva, elävä, vastoinoleva 'raskaana oleva'; eksyväinen, imeväinen, kuulevainen, purjehtivainen; niskuri, juomari, pelkuri*;

apulainen, sotalainen; lampuri, linturi, sikuri 'sikopaimen'). Työssäni keskeisenä tutkimuskohteena on tekijännimitystyyppien analyysin ja kuvauksen lisäksi omaperäisten tekijännimimuotoisten kulttuurisanojen sijoittuminen henkilötarkoitteisten ilmausten kentällä. Väitöstutkimukseni osoittaa, että henkilötarkoitteiset, tekijännimipohjaiset kulttuurisanat muodostavat semanttisiin ja kulttuurihistoriallisiin seikkoihin perustuvan oman sanastokerrostumansa. Perusmerkityksensä vuoksi tekijännimet heijastavat konkreettisesti yhteiskunnassa ja kulttuurisissa oloissa tapahtuvia muutoksia. Agricolan teosten kielen henkilöviitteisten kulttuurisanojen kokonaisuudessa omaperäiset tekijännimijohdokset liittyvät tyyppillisesti aikaan ennen ammatillista erikoistumista.

Agricolan teosten kielessä, kuten suomen kielessä yleensä, on omaperäisten tekijännimien lisäksi runsaasti vieraista kielistä valmiina lainattuja, rakenteeltaan tekijännimiksi hahmottuvia ilmauksia (esim. *basuunari, duomari, förraadari, kanttori, kolari, kräämäri, kuhlari, lakkari, leikari, lipilaari, lääkäri, mestari, parkkari, porghari, prakkari, pramari, reishääri, ryöväri, skippari* ja *snikkari*). Tutkimusaineistoni osalta kysymys on tyyppillisesti ruotsista tai saksasta suomeen lainatusta kulttuurisanastosta. Tutkimukseni tuo havainnollisesti esiin omaperäisten ja lainattujen tekijännimien suhteen: Henkilötarkoitteisten ilmausten kentällä nuoret germaaniselta taholta omaksutut tekijännimet kuvaavat keskiajan lopun ja uuden ajan alun kaupunkikulttuurin toimijoita. Ilmausten taustalla olevat tarkoitteet kytkeytyvät yhteiskuntarakenteen kokonaisvaltaiseen muutokseen, hansakaupan aikaan, saksalaiseen kaupunkikulttuuriin, kaupungistumiseen ja ammatilliseen eriytymiseen (ks. kuvio 1).

Kuvio 1.
Henkilöviitteisen kulttuurisanaston kerrostumat.

Vanhan kirjasuomen sanaston tutkimukseen liittyy jokseenkin automaattisesti kysymys siitä, kuinka uutta sanastoa on saatu nuoren kirjasuomen tarpeisiin, kun sopivaa suomenkielistä ilmausta ei ole ollut valmiina käytettävissä. Oman tutkimusaineistoni ja tutkimukseni perusteella kääntäjän ei juuri ole tarvinnut käännöstyön yhteydessä sepittää uusia leksikaalisia johdoksia. Käytetyt leksikaaliset ilmaukset ovat olleet yleisessä kielenkäytössä tai kirjakielessä entuudestaan tunnettuja, joko omape-

räisiä johdoksia tai lainasanoja. Täysin uutta kirjallista sanastoa edustavat tyypillisesti käännöslainoina muodostetut yhdyssanat. Leksikaalisten, omaperäisten kompleksisten sanojen ja lainasanojen olennainen ero on siinä, että ensin mainittujen käyttöfunktioit kielessä ovat jälkimmäisiin nähden huomattavasti laaja-alaisemmat. Lainasana on leksikaalinen yksikkö, joka on valmiina lainattu leksikosta toiseen. Tällaisella ilmauksella voi lainaajakielessä olla vain nimitysfunktio. Omaperäisen sananmuodostuksen tuloksena syntynyt ilmaus voi esiintyä niin leksikaalisena kuin syntaktisena ilmauksena ja asettua käytännössä vapaasti syntaktisen ja leksikaalisen väliselle jatkumolle. Tämä koskee deverbaalisia tekijännimityyppejä. Nominikantaiset ilmaukset ovat luonteeltaan toisenlaisia.

Työni on ensimmäinen suomen kielen tekijännimiä kokonaisvaltaisesti käsittelevä tutkimus. Se on avaus sekä käyttöfunktioiltaan että merkityksiltään monipuolisen ja keskeisen sanastonosan tutkimukseen ja tarjoaa myös hyvän perustan suomen kielen tekijännimijohdoksia koskevalle jatkotutkimukselle. Suomen kielen nominijohdokset ovat kaikkiaan vähän tutkittu osa-alue, jolla on paljon myös yleislingvivistisesti kiinnostavaa tarjottavaa.

Kirsi-Maria Nummila: *Tekijännimet Mikael Agricolan teosten kielessä. Henkilötarkoitteisten johdosten merkitykset, funktiot ja rakenteet.* Turku: Turun yliopiston kieli- ja käännöstieteiden laitos 2012. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-4866-6>.

Kirjoittajan yhteystiedot:
etunimi.sukunimi@utu.fi